E. Laszowski:

Armenska književnost

XIX. vdalj.

Hrvatstvo

1905.

br. 264, 268.-270.

Zagreb.

Hrvatstvo 1905. br. 264.

Armenska književnost XIX. vieka.

Svaki čas pobudjuju viesti s iztoka interes za Armence, koji doista strašno stradaju pod turskim pritiskom. I ovaj potišteni narod imade svoju književnost, koja je na dosta visokom razvoju. Sve to stvorio je XIX. viek, koji i u Armenaca probudi rad na književnom polju. Nakon tisuće godina oživi duh, i javlja se množina pjesnika i pisaca, koji uzeše pjevati slavna djela svojih predja i jadikovati nad težkom sudbinom sadašnjosti. U kratko vrieme pojavише se i uspjele radnje armenskih slikara, koje su i izložene bile, sa kojim je crpan sadržaj iz naroda i družtveni život Armenaca. Sve to pružilo je novi smjer duševnomu razvitku Armenaca.

U literaturi evo armenskoj pojavlja se i roman i drama i lirika.

Roman.

U selu Ganager kod Erivana Chačhatura rodio se je god. 1804. A b o v i a n, koji položi temelj armenskoj književnosti. On dovrši svoje nauke u samostanu Ečmiatsinu. God. 1829. dodje onamo profesor iz Jurjeva Friderik Parrot, da se uzpne na brdo Ararat. Po njegovoj želji pratio ga je na tom putu Abovian. Bistar duh Abovianov svidi se Parrotu, koji ga pozove u Jurjev, da nastavi nauke. Abovian podje u Jurjev, od kuda se nakon šest godišnjeg marljivog učenja god. 1836. povrati u svoju domovinu, gdje je do god. 1843. u Tiflisu djelovao kao učitelj i pedagog. Um i vrline Abovianove izticahe mnogi učenjaci, koji ga upoznaše. Pak i pjesnik Fr. Bodenstedt (Mirza Šaffi) cienio je u velike Aboviana, jer mu je pomogao, da je izdao zbirku armenskih i tatarskih pjesama. 26. travnja 1848. posliednji put su vidjeli Aboviana, kuda je dospio ne zna se.

Njegov roman je »Rane Armenije« (1858.) Čin se zbiva u selu Ganageru: Za neke svečanosti pojave se iznenada perzijski stražari, te u toj mutnji odvedu neku liepu djevojku Armenku za harem sardara (upraviteljа). Nekoliko mladića, a na čelu im junački Agasi navale na Perzijance, poubijaše ih mnogo, i oslobode ugrabljenu djevojku. Agasi i njegovi ortaci, da izbjegnu osveti svojih neprijatelja moradoše pobjeći. Opis velikih razvalina staroga kraljevskoga grada Ani, u kojem se bjegunci spasiše, spada medju najbolje slike ovoga djela. Zauzećem Erievana po Rusima, i protjeravanjem Perzijanaca svršava taj roman.

Aboviana zapada zasluga, da je on prvi svratio pažnju na svoj tužni narod, i ocrtao njegove jade. Osobitim darom prikazao je čnjenice iz naroda, naročito iz kruga nižih slojeva, koji narod premda potišten i pao u neznanstvo, sposoban je ipak roditi junake.

Abovian pisao je svoja djela u narodnom jeziku, premda je to bilo smatrano strašnim deliktom protiv prastarom i svetom običaju, po kojem se je sve pisalo u starom književnom jeziku, koji ali bijaše malo njima poznat. Borba ova izmedju starog i narodnog jezika bila je očajna, ali napokon prevlada narodni jezik (Stephanos Nazarionz).

Iza Aboviana pojavlja se P r o š i a n. On je lirik, koji bi plakao nad razvalinama Armenije, on je odrješiti materialista. On je shvatio narodni život sa svim veselim i žalostnim prilikama. Izvorno prikazivanje običaja, navika, značajeva običnog seljaka, kakovo se to nalazi u njegovom romanu »Soss i Warthither« (1860.) može se punim pravom nazvati biserjem svjetske književnosti. Sadržaj tog romana podsjeća na Romea i Juliju, ali se zbiva na selu, u zelenom, kod šumećih vodopada, gdje na blagdane vrvi od žena sjajno nakićenih. Seoski mir biva prekinut razdorom porodica zaljubljenog para, koji napokon svršava smrću Varthithera.

U romanu »Sako« crta Prošian demonski značaj krčmara Saka, pouzdanika guvernerova, koji pod njegovom zaštitom upropašćuje mnoge porodice. Nedjela Sakova svršavaju dolazkom revizora, koji odstranjuje guvernera, i tako narod riešava pokore.

Malo ne istodobno s Prošćanom pojavlja se i A g a i a n, koji je takodjer naturalista. On je potekao iz naroda, te znade isti vjerodostojnim crtama prikazivati s osobitim obzirom na tamne strane seoskoga života. Tu se razlazi s Prošćanom, koji često idealizuje. U romanu »Aruthian i Manuel« opisuje veliki jaz, koji dieli neukog i praznovjernog seljaka, od njegovog sina, koji je prožet velegradskom kulturom.

U Tiflisu svršio je nauke, i stekao nove ideje, kojima se je povratio u domovinu. S nazorima svog priprosta otca ne može se više slagati, s toga ostavi domovinu, da se dovine slobode. Osobit dar pokazao je Agaian u spisima i pripoviestima za djecu, koje su upravo uzorne. Najbolje mu je djelo »Anahit«. Sadržaj tog djela jest: Anahit, čarobnu seosku djevojku zavoli albanski kraljević. Djevojka mu ali obeća ruku samo onda, ako on izuči kakovo umieće. Kraljević izuči tkanje ćilima. Iz robstva u koje zapade, izbavi ga njegovo umieće: on satka krasan ćilim, u koji utka svoje ime. Taj ćilim dodje u ruke Anahite, koja navali sa četom na mjesto, gdje bijaše zarobljen, i oslobodi ga.

Žalostne političko-socijalne prilike u Armenaca, ožive u njima doskora pod uplivom evropejske kulture svom snagom narodne ideje — što se zbude perom pjesnika i romanista. Staru slavu naroda armenskoga, o kojoj imade dosta tragova u razvalinama gradova i palača itd. oživi opet historički roman. Tu vrst romana pokrenuše T s e r e n z t R a f f i. Tserencov roman »Porod« opisuje mnogogodišnju borbu Armenije protiv Arapa, koji su u 9. vieku prodrli sve do Tiflisa. Glavni junaci su Ovnan, junački poglavica brdjana u Chuthu (nedaleko Sassuma) i knez Gurgen Acruni, koji stekoš veliku slavu kod svog naroda. Uspomena na njihova junačtva živi još i danas u narodu u poznatoj priči »David Sassunaca«. Makar bijahu Arapi brojniji, ipak pobjediše sjajno Armenci i ta pobjeda »rodi« novu dinastiju Bagratida g. 887.

Istom historičkom idejom: oslobodjenjem podjarmljenog naroda, prožeta su i druga dva Tserencova historička romana. Nakon izumrća dinastije Bagratida u Armeniji, u 11. vieku, bijaše središtem države Cilicija, gdje je zavladala dinastija Rubenida, koja je pod svoje žezlo sakupila razasute knezove. Ova dinastija pokazala se veoma žilavom, te je znala održati samostalnost Armenije sve do 14. vieka, prkoseći Bizantincima, Arapima, Turcima i Seldžucima. Naročito oštra bijaše borba s Bizantom. Caru Ivanu Porfirigentu posluži sreća, zauzme Ciliciju gdje zarobi armenskog vladara Lava, koji i umre u nekoj tvrdjavi kao zarobljenik. Roman »Thorós de Leo« opisuje težke dane te borbe. Priestoljonasljednik Thòros uteče iz zatvora u Carigradu, te preobučen stiže u Ciliciju, da učini kraj bizantinskom gospodstvu. Kao pastir obilazio je zemlju i širio ustanak. Narod, koji je i onako silno mrzio Grke, ustane na noge i potjera neprijatelja iz svoje zemlje, gdje i opet zavlada domaći knez.

U historičkoj činjenici 7. vieka: prvoj provali Arapa u Armeniju, crpao je Tretez sadržaj za roman »Theodoros Rештani«. Arapi navale na Armeniju, armenski knez opire se junački prodirućem u zemlju neprijatelju. Da spase zemlju svoju, zamoli pomoć u Bizanta. Radi crkvenih razmirica, koje su oba naroda razdvajala, nisu Armenci dobili pomoć od Bizanta. S toga odluči armenski knez sklopiti mir s islamom, nego li da dalje moli pomoć u Bizanta. Mirom, sklopljenim s Arapima, poluči Armenija gotovo podpunu neodvisnost, a Theodoros udari na Grke.

* Izvadak iz: Die armenische literatur des 19. Jahrunderts. Eine Skizze von Bagrat Chalatianz.

br. 268.

Armenska književnost XIX. vieka.

(Nastavak.)

Narodni tipovi ovih triju romana pravo su biserje. Tserenc je demokrat, te znade svoje junake, nikle iz naroda, nakititi razborom, tvrdokornošću i požrtvovnošću. On poznaje dobro svoju domovinu, s toga su mu i opisi gora, dolina, gradova, tvrdjava, razvalina i bujne prirode veoma živi.

R a f f i opet postade svojim romanima vrlo popularnim. On nije ni estetik ni filozof a niti moralista, on umije bujnom fantazijom oštro crtati dogadjaje iz narodnih ratova: borbe za slobodu, požare i razorenje sela, otmicu žena u Turskoj itd. Glavno mu je djelo »Samuel«. U tom opisuje težku sudbinu Armenije u 4. vieku, kad je kralj perzijski Sapor izdajničkim načinom zarobio armenskog kralja Aršaka II. te ga zatvorio u neku udaljenu tvrdjavu, a kralj bizantinski Vales Katholikosa Nersesa Velikoga, prognao na otok Pathmos. Jaka perzijska vojska provali sa odmetnicima knezovima armenskim Mekjuranom Arzruni i Vahan Mamikonianom na čelu u Armeniju, da je pokori i da uvede poganstvo. U zemlji nastanu dvie stranke. Nekoliko knezova, kojima se pridruži i Samuel sin odmetnika Vahan Mamikoniana odluči se oprieti neprijatelju. Kad se je Samuel sastao ocem, ubije se sam.

Kad je u 14. vieku oborena država armenska, održa samo Sisakan, iztočna pokrajina Armenije svoju nezavisnost pod vladom domaćih knezova, sve do 19. vieka. To je moglo biti samo za to, jer je ta pokrajina težko pristupačna, a stanovnici junački. Navale Perzijanaca često su sjajno odbijene. U svom romanu »David beg«, prikazuje Raffi posljednje borbe ove zemlje za slobodu. Knez David sa šakom junaka znao je više puta poraziti neprijatelja.

Topla rodoljubna čustva Raffijeva, osobito nalaze izražaj u romanima: »Ludjaku«, a naročito u »Djalaleddinu«, u kojima istinito i živo crta žalosne sadašnje socijalne prilike svog naroda u Turskoj. U romanu »Djalaleddinu« (ime poznatog poglavice Kurda) opisuje strašna nedjela Kurda za posliednjeg rusko-tursko rata. Sarhat, koji bijaše radi svog slobodoumlja od oca protjeran, vraća se nakon dugog lutanja u svoje rodno selo, gdje nadje samo još razvaljeno gnište. Oca nadje na umoru, pokopa ga, i podje tragom za razbojnicima, koji su njegovo selo popalili i ugrabili mnogo armenskih djevojaka, medju kojima je bila i njegova zaručnica Asli. Njemu se pridruži još četica mladića, koji si prisegoše, da će samo mačem izvojštiti si pravdu. U nekoj razvaljenoj crkvi noćeva razbojnička četa Kurda; u sredini gori vatra, nijećena crkvenim namještajem. U toj vatri žare se željezne motke, a po podu leže nesretne žrtve, medju kojima bijaše svećenik sa svezanim rukama i nogama. Grozna sudbina ih čeka. Uzalud traže Kurdi od svećenika, da im preda sakrivene dragocjenosti crkve. Oni ga počnu mučiti. Prasak pušaka učini kraj tom strašnom činu. Nepoznate ruke pograbe Kurde, bace ih na tlo i povežu ih. Bio je to Sarhat i njegovi drugovi. Skoro na to odkrije Sarhat u nekoj gustoj guduri noćište razbojnika, koji udaraju u bubnjeve i-u sladjuju se veselom glazbom. To noćište mogao je Sarhat s drugovima liepo promatrati s visine, a vidio je strahote. Na jednoj strani trubiše trublje i tutnjiše bubnjevi, a na drugoj opet plesahu kolo gole žene. U sredini kola gorjele su svjetiljke, koje razsvjetljivahu lica tih žena. Kurdi ih veseljem promatrahu. Sargat se sa svojim drugovima baci na Kurde, te u očajnoj, junačkoj borbi pogibe.

U romanu »Ludjak« opisuje Raffi grozne prilike Armenaca pod turskom vladom. Dogadja se za vrieme zadnjeg rusko-turskog rata. Loše gospodarstvo činovnika, i nasilja poglavica Kurda izcrpljuju posvema gospodarsku snagu naroda, i uništuju ga. Najviše tišti narod neki armenski zakupnik, koji služi i turskoj vladi; njegovim nedjelima propada bogata kuća Chačoa. Liepu Lalu, kćer Chačovu, koja po odredbi oca nosi mužku odoru, od straha da je ne otmu, zavoli kurdski beg, patron sela i zakupnik Thoma Effendi. Lala ali ljubi junačkog armenskog častnika Vardana iz ruske Armenije, koji se je sjajno odlikovao kod obsade tvrdjave Bajazeta. Rovarenjem i izdajom Tome Effendije uapse turski vojnici sinove Ckača i samoga Vardana. Vardana oslobodi njegov vjeran sluga, koji se vraća u selo, ali ovo bijaše razoreno. Tražio je svoju zaručnicu, i podje u rusku Armeniju, kamo su se sklonuli bjegunci. Jedva je došao do Ečmiatsina, kad tamo nadje grob svoje ljubljene Lale. Na grobu Lalinom zaspi Vardan i sniva kako ginu težka vremena sadašnjosti, a sretniji dani zovu narod na novi život. Time svršava roman.

Raffija veoma ciene Armenci. Jedina slaba strana njegova jest, što manjkaju u njegovim romanima pravi značajevi: ili su to plemeniti junaci, ili prevejani izdajice, ili opet nježne žene. Nema psiholožkih finoća već se opisuju titanska bića, u kojima bukti ljubav za slobodom.

I socijalni roman javlja se u Armenaca. Kao što su neki ruski pisci, kao Dostojevski, Turgenjev, a napose Tolstoj i Gorki, bjedu i siromaštvo, koja žive medju radnicima tvornica i u ogavnim kukavnim stanovima, iznesli na javu, tako su i armenski pisci svratili svoju pozornost na sirotinju bezkućnu.

Kao takav pisac, na prvo mjesto spada P h a p h a z i a n, koji u tom smjeru sliedi kosmopolitizam... Njegovi su opisi kao časovite sličice, crpana iz života prezirane svjetine. Njegov roman »Goli derviš« upravo potresa čitaoca svojom tragikom. Derviš, zaogrnut drnjavom mantijom sjedi na ulici u Teheranu. Na koljenima drži zemljanu posudu s vatrom, na kojoj se grije. Puši opij. Na upit, za što to čini, pošto je opij otrov, odgovara: »Možda si čuo, da pušioc sniva o svietu, u kojem ginu njegovi jadi, gdje ne osjeća boli...« Dakle time se tješite? »Ne, mi se ne tješimo, ali mi nastojimo da zaboravimo... Zar je tako malo toga što se zaboravlja?« U taj čas dojuri četveroprežna kočija, pračena množtvom prosjaka. »To je naš guverner«, poviče derviš »on je zemlju kupio za 100.000, da zasluži 200.000. Ne valja li pušiti kad se na to pomisli? Gospodine, puši opij i ti ćeš vidjeti, kako ćeš sve zaboraviti, te boli i nepravdu!«

Pravdu i slobodu ne traži samo »goli derviš,« već i nebrojeno množtvo tlačene, biedne braće i sestara, koje se skiću od mjesta do mjesta: to su cigani sa svojom vodjom »Chath Šaba«. Ova se napokon upusti u borbu protiv sile, koja tlači njezino pleme, i u toj borbi za slobodom pogiba. Njezin grob je od onda obožavan od cigana.

Pošto su ideje 19. vieka i družtvo armensko preporodile, poče se i život obiteljski drugim smjerom razvijati. Žena prestaje biti robinjom, premda još sveudilj ostaje u vlasti muža. Bio je naime stari iztočni običaj i u Armenaca, da si žena nije mogla po volji izabrati muža, nije smjela polučiti višu naobrazbu, a najmanje mogla je sudjelovati u družtvenom životu.

Nova naobrazba i nove ideje, učiniše preokret u shvaćanju ljubavi, obiteljske časti i bračnog života. Armenci prestadoše biti konservativni iztočnjaci, oni se povedoše za naprednim zapadom.

(Nastavit će se).

123Freevectors

Armenska književnost XIX. vieka.

(Nastavak.)

U družtveni milieu pod konac 19. vieka, u kojem se vide stare rane, zahtjevi vremena i nastojanje prosvietljenog potomstva, uvodi nas Širvanzadè svojim krcatim romanima, koji nas svojim divnim i umjetnim prikazivanjem podsjećaju na Turgenjeva. Sloboda u ljubavi, pravo žene na tu ljubav, i bračna sreća su poketala njegovih romana. Sirvanzadè brani slobodu žene, te odsuđuje stare nazore, po kojima je žena često bila biednom žrtvom. Ovim smjerom i djelovanjem odpočeo je god. 1883. U romanu »Čast« ubija ljubomorni suprug svoju ženu. Seyran ljubi kćerku Barchudasovu. Kad otac opazi tajno obćenje zaručnika, a naročito kad ih zateče kod cielova, osjeća se posramljenim u svojoj obiteljskoj časti, i odkaže zaručniku, a svoju kćerku uda za trgovca Rustama. Seyram biesni zbog tog čina očevoga, i iz žalosti udje u loše družtvo, gdje je nastojao vinom ugušiti svoje težke boli. Nu slika izgubljene vjerenice lebdi mu svedj pred očima, on zamisli osvetiti se. On podje k Rustamu i očitova mu, da je s njegovom ženom podržavao ljubavni odnošaj, a kao dokaz opiše mu brazgotinu na grudima njegove žene — koju je ali u istinu vidio na njoj dok još bijaše djetetom; biesni suprug pobrza na to k svojoj ženi i ubije ju.

U romanu »Arambin« prikazuje pisac kako mlada žena postaje žrtvom svog nemoralnog muža. Ona ga ostavlja i zaljubi nekog mladića. Otac njezin odgovara ju od tog koraka, naglasujući da ju obiteljska čast brani kog drugog ljubiti do njezinog muža. Sušica i smrt naravni su svršetak nesretne žene.

Istom namjerom: pravo mlade žene na slobodu u ljubavi, prožet je i roman »Melania«. Mlada Melanija ima starog muža, s kojim imade i jedno diete. Do skora ostavi ona i muža i diete, da uživa mladost s drugim.

Roman »Lisa« pripovieda, kako junakinja romana ljubi nekog liečnika, i hoće da se s njime vjenča. Kad eno on joj se pričini »običnim« a ona obljubi šutljivog gorostasa, koji svojom tajinstvenom osobom znade osvojiti njezino srce.

Drugu, višu ni najmanje samoljubnu ljubav, ljubav prema siromasima, prema onima, kojim je ugrabljeno pravo njihovo u družtvu, crta pisac u romanu »Chaos«. Zbiva se u gradu Baku, gdje uz milijunaše živi i strašna bieda. Sinovi bogatoga vlastnika nafte, Sambat i Mihajlo, skroz su raznovrstna bića. Prvi steče visoku naobrazbu u Moskvi, idealista je, i ženi protiv nazora svojih zemljaka siromašnu Ruskinju. Radi toga se otac na nj ljuti, a on je prinužden radom uzdržavati sebe i svoju obitelj. Brat njegov opet, Mihajlo, živi u obilju i razkoši. Otac ipak na samrti ostavi svoj milijune vriedan imetak Sambatu, koji se s ženom preseli u Baku. Kako mu je posao sjajno napredovao, tako su padali njegovi ideali; on postaje materijalista i pohlepan za novcem. Njegov pako nemoralni brat pod uplivom ljubavi jednostavne ali naobražene djevojke, postaje boljim i plemenitijim. Žena Sambatova, premda Ruskinja, i nekako mrzila sve tudje, najednom krene drugim putem. Ona vidi biedu radnika, koja istom sudbinom veže Rusa, Armenca i Turčina, te se dade na plemenito djelo, da ovu sirotinju duševno prosvieti, znajući, da baš ta kukavčad zgrtava milijune njezinoga muža.

Tiflis je kulturno središte za ruske, a Carigrad za turske Armence. Sve grne onamo, da si privrieđi što, a takoj uz neku tolerantnost turske vlade, pojavilo se mnoštvo književnika i umjetnika armenskih, u nadi dakako, da će ih bogati mecene poduprieti. U toj množini gladovahu uz nesposobne i nevaljale takodjer dobri i daroviti ljudi.

Te prilike pružiše gradju satiri. Kao jedini armenski satirik pojavlja se I. Paronian, koji u svojem vrstnom djelu »Visokocienjeni prosjaci«, upravo umjetnički crta tu biedu. Bogati vlastelin u Trapezuntu dolazi u Carigrad, s nakanom, da se ženi. U luci ga pričeka velikim počitanjem neki »urednik«. Ovaj mu narine svoj list, uz obećanje, da će u budućem broju oglasiti dolazak »poznatoga trgovca i filologa«. Jedva se je umoreni putnik smjestio u svom stanu, kad eno množtva posjetnika. Neki svećenik nudja se, da će za njegove predje služiti misu, dakako za plaću. Mladi pjesnik čita mu, njemu »visokom gospodinu« u slavu spjevanu pjesmu, koju želi štampati, ali nema novca. On mu pomogne, da bude poznat u gradu. Pjesnik mu obeća još jednu pjesmu, koju će ali poslie dva mjeseca spjevati, dok ga vila nadahne. »Nu ako vila »ne dodje«? upita ga trgovac, koji je je prvi put ime »vile« čuo. »Doći će za cielo.« »Ne bi li joj možda pisao list i molio ju, da se požuri, da ne čekaš dva mjeseca?« »Doći će sama gospodine, ne treba lista.« »Gdje stanuje? Vrlo daleko?« »Da, vrlo daleko ali će ipak doći«. »S kopna ili s mora?« »ne veleštovani gospodine, ne!« »Tko je dakle ta prokleta žena?« »Odakle će doći?« »Ako joj dademo dukat ili dva, hoće li već ovaj tjedan doći?« »Svakako čim dadeš dva dukata bit će lakše, i moja će vila u skoku k meni doći još ovaj tjedan.«

Sliedeće jutro dodje fotograf, koji ga jedva nagovori, da se je dao fotografirati, naglasivši da je sramota, kad ne bi »visoki gospodin« imao svoju sliku. Doskora evo i stare posrednice, koja mu hoće pribaviti dobru ženu. I liečnik dobrza, koji ga uvjerava, da će njegovo ime dati u novine, bude li uztrebao pomoći i gle »visoki gospodin« osjeća se odmah bolnim i dade si propisati liek. U gostioni, kamo se hoće sakriti pred prosjačenjem, potraže ga neki učitelj, pisac, i odvjetnik, nudeći mu svoje usluge. Napokon mu gostioničar pruži slani račun. Kod kuće čega ga neki umjetnik, koji mu ponudi ulaznicu za predstavu u svoju korist. U atelieru fotografa zamoli ga neki »brico« da mu posudi novaca. Neki svećenik i stara posrednica podastiru mu ženidbene ponude. Iz ovog tiesnog položaja oslobodi ga njegov domaćin, koji si dade svoje gostoljublje mastno platiti. U biegu vraća se nesretni trgovac u stan, i za čas evo ga sa prtljagom u luci, da se vrati kući — bez žene.

Pod jarmom Perzijanaca, Arapa, Turaka i Seldžuka, zadobi život Armenaca obilježje azijatske kulture sa svim svojim tamnim stranama, Armenska crkva, koja je jedina stajala na čelu narodne prosvjete, jedina je narod branila od pritiska muslimanstva. Nu uzprkos marnom nastojanju, bila je preslaba i zastarjela, da novom uljudbom privede narod k evropskoj kulturi. Pače kad je ova počela prodirati u Armeniju, nasta oštra borba između starih i novih. Trebalo se je boriti protiv crkve armenske, prožete prastarim i ograničenim nazorima, protiv školstva, neukih učitelja, protiv ludih običaja, poganskog praznovjerja narodnih slojeva, protiv družtva sa svojim materijalnim težnjama i duševnom tupoćom. Tu odvažnu borbu započne Stephanos Nazarianz (1828.—1879.) Rodio se je u okružju Choi u Perziji. Najprije je učio s Abovianom u Tiflisu, a kasnije podje u Jurjev, gdje je nakon promocije stekao naslov kandidata filozofskih znanosti.« Iza toga steče učiteljsku stolicu za armensko u Kazanu, gdje je tada učio i grof Lav Tolstoj. U svojoj magisterijskoj razpravi (1846.) predlaže, da se obradjuje narodni jezik, kojemu ima biti temeljem arazatsko (u guverniji Erivan) narječje, dočim se iz ostalih narječja imadu uzeti sva plemenita počela. To bijaše zametak reforme književnog jezika armenskoga. Borba starih i mladih, dovrši napokon pobjedom mladih. Današnji rusko-armenski književni jezik zavlada u znanosti i književnosti.

(Nastavit će se).

Armenska književnost XIX. vieka.

(Nastavak.)

God. 1849. postade Nazarianz profesorom iztočnih jezika na »Lazarevom« zavodu u Moskvi. Njegovo književničko djelovanje poče g. 1858. izdavanjem »Sjevernog Svjetla«, prvim liberalnim časopisom u ruskoj Armeniji. Taj časopis nemilo je žigosao mane družtva i svećenstva. Osobito marljiv i vrstan suradnik kod tog časopisa bio je poznati pjesnik M. Nalbandian, kojega kritike opravo su oštre. Nazarianz poziva̧še družtvo, da svojom vlastitom snagom uzme širiti narodni razvitak.

Nazarianzom započeto liepo djelo, nastavi njegov nasliednik Grigor Artsruni svojim časopisom »Mšak« (1877.). Stara borba bude opet obnovljena daleko oštrijom žestinom, nu stari i opet budu pobiedjeni. I crkva armenska napokon uvidi, da ne odgovara vremenu, i tako počne armensko svećenstvo, pod konac XIX. vieka, gnuti na ruska i druga evropejska sveučilišta, a naročito na njemačka, da tamo steče temeljito znanje za svoje uzvišeno djelovanje.

Artsruni napadaše na sve slojeve družtva, a nije štedio ni djake, kojima je dužnost, da se marljivim radom priprave, kako će praznovjerni i u neznanju bivstvujući narod prosvetljivati. Tu misao razvija u dva svoja romana. U romanu »Ovdje i ondje« prikazuje dva skroz raznorodna značaja. Ubogi djak Muragin jest idealista, radi marljivo i ljubi platonski neku djevojku, koja ali tu ljubav ne razumije. Bogati opet Salimian, živi veseo, ljubi četiri godine neku djevojku, vraća se kući, gdje se mirnom dušom oženi drugom djevojkom.

Drugi njegov roman »Evelina« prožet je uzvišenom idejom: odreći se samoljublja, i tražiti nagradu u izvršivanju svojih dužnosti prema siromasima i stradajućima, na što je svaki naobražen čovjek pozvan. U Nizzi liječi se armenski djak i zaljubi se u neku Francešinju, koja ga ali prevari. U zdvojnosti misli jadnik, da je za nj cieli sviet izgubljen. Njega izliječi njegov ruski prijatelj, koji mu savjetova, da svoje srce posveti višem čuvstvu: ljubavi prema ljudstvu, koje strada. On oživi opet, marljivo uči, te položi ispit i hoće se povratiti u domovinu. U taj čas primi list od svoje bivše odabrane, koja hoće, da opet u njegovom srcu usplamti staru ljubav. On odgovara kratko i odlučno: »zadnje ostanke tinjajuće ljubavi u mom uvehlom srcu, ne ću od sada sve do smrti ponuditi čuvstvu žene, već ih hoću posvetiti napredku i uljudbi mog naroda«.

Drama.

Tečajem XIX. vieka opazilo se jasno, kako zapadna kultura iztiskuje staru azijatsku u Armenaca, to se osobito opazilo kod onih, koji su prihvatili zapadnjačke običaje, zaludjeni vanjskim sjajem evropizma. U kratko vrieme uljeze evropejska moda u Armeniju. Rukavice, glasoviranje, salonski plesovi budu do skora poprimljeni u armenskom družtvu. Kao osobito obilježje naobrazbe vriedila je francešina. Armenske gospodje odložiše svoje slikovite nošnje i uzeše gnječiti svoje tielo modnim steznicima, a na mjesto krasnog čarnog nakita, postaviše na glavu košare sa cvićem i razne neukusne perjanice. Kartanje i lutrija nadje množtvo prijatelja u mužkaraca i u žena, za to se razvija jourfixes sa svakovrstnim luksusom. Središtem družtvenoga života armenske »inteligencije« bio je Tiflis.

Stare predaje prekinute su odviše na naglo. Malo ih bijaše, koji su bili oduševljeni za duševni napredak, za razvitak školstva i pridignuće narodnih ideja — ali za to bijaše ciljem svake imućnije kuće, da živi »evropski« t. j. po modi. Dakako, da još uza to životare i stari ludi običaj. U tom svemu pružila se je bogata gradja za satiru. I evo pojavlja se vrstan satirik: Gabriel Sundukianz. U svojoj komediji »Chathabala« (Zlo.) izvrgava ruglu stari običaj, po kojem zaručnik ne smije vidjeti svoju zaručnicu do dana svatbe. Mladi naobraženi Evropejac sastane na ulici krasnu ženu. Osvojen njezinom ljepotom, odluči da što o njoj sazna, i to od svog starog znanca, koji stanuje blizu kuće, u koju je neznanka ušla. Posrednik hoće učiniti dobar posao, te reče mladiću da je dotična neznanka kći bogatoga Sambachianza. Ona bijaše u istinu njegova žena (posrednikova). Sambachianz se veseli, da će se osloboditi svoje kćeri, koja bijaše tako ružna, da se svi mužkarci zgražahu. Tek na dan svadbe vidi zaručnik svoju ružnu zaručnicu, koju ugledavši obuze ga tolika groza, da uteče kući, da ne bude prekasno.

U »Propaloj obitelji« prikazuje Sundukianz, kako razsipni život po novoj »modi« i preuzetnost žene u čičkanju i skupim opremama, vodi do razsula obitelji i imetka. Zrcali se evropejski način života armenskih trgovaca, koji pod pritiskom prekomjernih troškova vodi katastrofi. Začetnica zla je žena armenskog trgovca, i njihova kći, koja glasovira, govori ponešto francezki, posjećuje plesove i tjera modu. Otac u svemu popušta ženi i tako pada u dugove tako, da mu na dan zaruka njegove kćeri, pred svim gostima zapljene sav imetak.

U »Pepo« prikazuje Sundukianz varalicu, koji si kojekako sabere imetak, uništivši i manje, pa ga ipak radi imetka štuju. Varalica Simsimian ustručava se siromašnom ribaru Pepu izplatiti svotu, koju mu je ribarev otac povjerio, pošto se nesrećom izgubila zadužnica. Usljed toga, što kći Pepova nije imala miraza, ostavlja ju zaručnik. Napokon se pronadje zadužnica nu prekasno je da se skandal odvrati.

Lirika.

U Armenica razvilo se je i lirsko pjesničtvo. Ima za elegične žice, koja ganutljivim zvucima jadikuje nad izgubljenom slavom, ili opet tihim čežnućem gine za ostavljenom domovinom, te se izvrgava u oštre izjave protiv tiranije. Ima je koja takodjer divno slaviti znade ljepotu armenske djevojke, opjeva ružu, slavulja, glazbu i vino.

Najpopularniji i najplodniji armenski lirik jest Rafael Patkanian (1830—1892). On se bavi sa svim vrstima pjesničtva. U ljubavnoj pjesmi vidimo ga strasvenim istočnjakom, koji sav žar svog srca izlieva u rieči. On umije razpolagati najdivnijim opisima i prispodobama. Takova je njegova pjesma, kojom opisuje ljepotu »armenske djevojke«.

Ova u prievodu u nevezanom slogu glasi: »Nisi li vidio u noći proljetnoj kako jasno na nebu svjetli mjesec, nisi li vidio kako se rumeni kajsija kroz bujno lišće? Nisi li vidio cvasti svježu ružu, mladu poput prolieća na jastucima lišća, i žariti se oko nje biele liljane i narcise? Bielo poput ljiljana sjaji se čelo, ruže cvatu na njezinom licu, pa ma i kako se njene grudi nadimlju, ipak je čedna želja njezinog srca.«

Patkanian ne pjeva iz slavohleplja, njegovo ponosno srce ne treba hvale« on pjeva jer je to prirodjeno mu svojstvo, sasvim naravno, kao što je naravno, da ruža cvieta, i potočić s brda žuboreći teče u dolinu. Njegove satiričke pjesme zapremaju prvo mjesto u armenskom pjesništvu. U njima oštro šiba slabe strane svoga naroda. Pisao je i u prozi, te su njegove sličice veoma cienjene.

U ljubavnom pjesništvu ističe se osobito M. Bešitašlian (1827.—1868., koji sveudilj slavi ljepotu svoje ljubljene.

Narodno je pjesništvo, koje je od vajkada bilo bujno u Armenaca, razvilo se je osobito u 18. i 19. vieku. Javljaju se mnogi pučki pjevači. Osobito se ističe Sajat-Nova (1712.—1795.), koji pjeva samo ljubav, te se zabavlja svojom zavodljivom čarobnicom.

(Svršit će se)

Armenska književnost XIX. vieka.

(Svršetak).

U svoj armenskoj poeziji prevladjuje elegička strana, što je lako shvatljivo, ako se poznaju žalostne socialne prilike Armenaca. Osobito je elegičan mladi pjesnik P. Durian (1851.—1872.), sin nekog kovača u Carigradu. On umre od sušice. U svojim pjesmama ističe gorku bol, vrhu toga, što nije mogao ništa za slavu svog naroda učiniti.

Kongregacija Mehitarista.

Od kako je u Armeniji zahvatilo korjen kršćanstvo, bilo je svećenstvo glavnim promicateljem kulture. Sva armenska književnost staroga i srednjega vieka potiče od svećenstva. U mirno doba osnivalo je svećenstvo škole u samostanima, te je u kronike bilježilo djela i junačtva otaca. Za vrieme pako rata, postavilo se svećenstvo na čelo narodne vojske, da sačuva narodnu kulturu od neprijatelja. Baš svećenstvu pripada zasluga, da je Armenija ostala vjerna kršćanstvu, unatoč težkim prilikama, koje su ju snalazile. Od kako je propala armenska država, postalo je djelovanje svećenstva vrlo oslabljeno, jer je manjkala politička sloboda, i tako sve više i više ograničeno u svojim težnjama. Narod padao je sve više u neznanje, a stara znanost predja izgubi se do skora u podjarmljenom potomstvu. Mnogi dragocjeni rukopisi, pače i imena njihovih pisaca bila su sve do 19. vieka nepoznata. Pisanje povjesti prestalo je sasvim, a bogato blago jezika staro-armenskoga bilo je zajedno sa slavom naroda i zemlje kao pokopano.

Tako je to sve bilo u zaboravi, dok nije opet armensko svećenstvo, daleko od domovine, prekinuvši stare tradicije narodne crkve, i pridruživši se sasvim rimskoj kuriji, izniela starine armenske i s njima povjestne uspomene s mnogobrojnim duševnim djelima samostanaca, sačuvanim u drevnim rukopisima, tim dragocjenim spomenicima jezika armenskoga. To učini kongregacija Mehitarista, koja polući sjajan uspjeh, dokazavši, da se može za duševni napredak narodni mnogo učiniti ma i sa svim neovisno o konfesionalnim pitanjima.

Red mehitarista utemelji Mehithar. On se je rodio u Sebastiji u Maloj Aziji god. 1676. Putujući po maloj Aziji, Carigradu i Cipru, upoznao je temeljne zasade katoličke crkve, i to od tamošnjih misionara. God. 1701. utemelji u Carigradu kongregaciju, kojoj bijaše svrha unapredjivati znanost i prosvjetu narodnu. Radi progona ostavi sa svojim učenicima Carigrad, i preseli se u Moreju, gdje je dobio od mletačke vlade zemljište za izgradnju samostana. Za vrieme mletačko-turskoga rata god. 1715. uteče s drugovima u Mletke. Iza mnogo truda i molba darova mu senat pusti otok San Lazzaro, gdje uze graditi samostan, koji je istom poslie njegove smrti dovršen god. 1749.

Za njegovih nasliednika: Melgoniana, Agonza, Somaliana, obogati samostan milodarima: a osobito dobročinstvom trgovca Garamiana u Madrasu, koji ostavi redu 4 milijuna franaka u svrhu utemeljenja armenske škole. Tako si je kongregacija mogla nabaviti vrlo dobro uredjenu tiskaru.

Zasluge mletačkih Mehitarista po armensku književnost i jezik prevelike su. Kongregacija izdaje pomno uredjenu zbirku rukopisa iz sviju dielova Armenije, čime su spašeni mnogi staroarmenski klasici. U »Novom armenskom rječniku«, obradjuje i razvrstava cielo jezično blago staroarmensko; taj rječnik (2 svezke) poznat je pod imenom »Akademijskoga rječnika«. Sastavljanje tog rječnika trajalo je punih 50 godina, a gradja mu je crpana iz samih starih rukopisa. Nadalje izpituje geografiju i starine armenske. Najuspjelije radnje su: »Geografija stare Armenije« i »Armenske starine« od P. Intčitčiana. Pisnik P. Lav Ališan napisao je cieli niz geografijsko-historijskih djela: »Airarat«, »Sisvan«, »Sisakan«, Širak« s veoma krasnim ilustracijama. Mihajlo Čamčian izdao je liepu zbirku historijske gradje pod naslovom: »Povjest Armenije« (4 svezka). Djelo to kao kompilacija vriedi, nu ne odgovara modernoj kritici.

Djelovanje mletačkih mehitarista veoma je bilo produktivno, ali samo ograničeno na izdavanje filološke i povjestne gradje; kritičko proučavanje i svrsishodno obradjivanje gradje manjka. Tu zadaću opet izvršuju bečki Mehitaristi.

God. 1773. odieliše se neki članovi mletačkih mehitarista — poradi nesuglasice u mnienje o »rimskom« pitanju, te utemeljiše novu kongregaciju u Trstu. God. 1811. preseliše se u Beč, gdje dobiše zemljište, te sagradiše samostan.[1] Kasnije nabaviše i tiskaru, koja slovi najboljom u Beču. Stvoriše si i bogatu knjižnicu, od koje je neprocjenive vriednosti odjel stare i nove armenske književnosti. Svjetskoga je glasa i podpuna zbirka armenskih novaca.

Djelovanje bečkih mehitarista osobito je bilo intenzivno tečajem 19. vieka. Armenski klasici, povjest, stari i novi armenski jezik, bijahu predmetom marljivog proučavanja i temeljite kritike. S toga je smjer ove škole skroz kritičan, dočim je onaj mletačke konservativan. To se jasno vidi u povjesti. Dok oni potonji vjeruju u priče Mojsije Chorenacia o staroj povjesti armenskoj, te smatraju kritiku o junačtvima predja neopromstivim krivovjerstvom, to su bečki sasvim zabacili ov priče kao vrelo za stari period armenske povjesti.

Arsen Aidynian, stvori svojom »kritičnom gramatikom novoarmenštine« (Beč 1866.) novu epoku za armensku filolologiju. Isti izdao je još mnogo učenih djela, kojima je pravom zaslužio ime »velikog armeniste«. Iztaknuti valja »indoevropski prajezik« od S. Dervišiana (Carigrad 1885.). Kao povjesničar znamenit je Patirjan. Vrlo znamenit i učen pisac jest Jakob Tašian, koji poznaje i semitske jezike. Napisao je najraznovrstnija, djela a bavio se i numizmatikom. Zajedno sa Galemqarianom stekao je velike zasluge po kritiku i sravnjujuću nauku staro-kršćanske književnosti u armenskom tekstu.

I u časopisima obih kongregacija, vidi se skroz protivan smjer. Mletački »Barmavep«, koji izlazi od g. 1843., izgubio se kroz svoju vriednost za učeni sviet, jer je pao na stanovište običnog literarnog časopisa, dočim je bečki »Handés Amsorya«, koji izlazi od g. 1887. središnim organom za armensku znanost, na kojemu rade svi evropejski armenisti,

Djela nove armenske književnosti prevode se i na evropske jezike, a naročito na njemački. Abgar Joanirsiani izdaje u Lipskomu »Armenische Bibliothek«, u kojoj imade prevoda pisaca 19. vieka. Pavao Rohrbach preveo je Djalaleddina od Raffia u svojem »Vom Kaukasus zum Mittelmeer«, Lipsko 1903. Iz narodne književnosti ima prevoda u »Zeitschrift des Vereins der Volkskunde in Berlin« (Die armenische Heldensage) 1902. i u »Chants populaires armeniens« par Archag Tchobanian, Pariz 1903.

L. Sz.

[1] Ulica se još danas zove »Mehitaristen-Gasse«.

123Freevectors